

DÜŞÜNÇENİN KARANLIK NOKTALARI

Hasan AYIK*

Özet

Bu makalede, düşüncenin varlıkta, zihne ve dilde düşmesi muhtemel yanlışlar, düşüncenin karanlık noktaları olarak belirlemeye ve bunların, temel amacı düşüncüyü yanlışla düşmekten korumak olan klasik mantığın kuralları ile bu sorunları nasıl çözülebileceğini ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Düşünce, zihin, vehim, hayal, dil.

ABSTRACT

In this article we determined that thought may be false in the language and we tried to show that how solve this problems whit canon of classical logic that major aim is protect the thought to fall of error.

Key word: Thought, mind, estimation, image, language.

Giriş

Düşüncüyü, varlığı zihnileştirerek bir dille ifade etmek olarak tanımladığımızda, onun bir ucunda varlık diğer ucunda dil olan bir zihni işlem olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda düşünce varlık, zihin ve dil olmak üzere üç temel noktaya dayanmaktadır. Düşüncenin dayandığı bu üç nokta, aynı zamanda onu için birer karanlık nokta durumundadır. Bu karanlık noktaların aydınlatılabilmesi için düşüncenin varlıktan zihne oradan da dile varınca-ya kadar belli kurallara uyması gerekmektedir. Düşüncüyü üreten zihni yanlışla düşmekten korumayı amaçlayan klasik mantık, varlık zemininde oluşturduğu ilkelerini hem zihne hem de dile vererek her ikisini de yanlışla düşmekten korumayı amaçlamaktadır. Bu makalede, klasik mantık çerçevesinde, düşüncenin yanlışla düştüğü noktaları ortaya koymaya çalışacağız.

* Yrd. Doç Dr., Rize Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi

I. Varlık Düşünce ve Dil

Platon'a (ö. m.ö. 347) göre, her şeyi bildiren söz, yalan ve gerçek diye ikiye ayrılmaktadır. Gerçek olan düzgün ve Tanrısal olup yukarıda, Tanrıların yanında, yalanı ise aşağıda insanların yanında bulunur. Yalan olan söz, pürüzlü olup tekeyi (tragikon) hatırlatır. Mitosların çoğu ve yalanlar burada, trajik hayatta bulunur. Anlamı bu alanın insafına bırakmak, onu sözün gücü ile iş beceren habercilerin, sözle aldatanların ve hırsızların insafına bırakmaktır. Platon'a göre, bu durum, felsefesiz kalmak yani dilsiz kalmak demektir.¹

Platon'un burada belirttiği "dilsiz kalmak" durumu, akılla düzenlenmiş anlamlardan mahrum kalmak, dilin aşağı tarafında, yani onun çok anlamlılığı içerisinde kaybolmak, varlık olmaya layık olanlardan değil de hayali şeylerden bahsetmek anlamına gelmektedir. Platon'un bu görüşünü mantık terimleri ile ifade edecek olursak diyebiliriz ki, dilsiz kalmak, akıl ile düzenlenmiş anlamlardan yani "iç konuşma"dan mahrum kalmaktır.

Bilindiği gibi, mantıkçılar dili iç konuşma ve dış konuşma olmak üzere ikiye ayırmaktadırlar. İç konuşma, mantık kurallarına göre düzenlenmiş düşünceyi formüle eden dil olarak, bütün dillerin üzerinde evrensel bir yapıdır. Bu yapı, her türlü değişimden uzak olan varlığın kanunlarıyla bu kanunlarla özdeş olan zihin kurallarından türemektedir. Dillerden bağımsız ve evrensel olan düşünce, mantık kurallarına göre tertip edildiği zaman, genel-zorunlu-doğru dediğimiz evrensel doğrular ortaya çıkmaktadır. Bu evrensel doğruları temsil eden iç konuşma, içerisinde yanlış sözü de barındıran dış konuşmaya da düzen vermek durumundadır. Çünkü dış konuşma, toplumlara göre değişmekte ve kendisini daha çok mecaz, teşbih ve istiare gibi, çok anlamlı söz edim şekilleri ile ortaya koymaktadır.

Sözün yanlış ya da yalan olması, varlıktan değil yokluktan bahsedilmesi ya da varlık olmaya layık olmayan hayali şeylerden bahsedilmesi anlamına gelmektedir. Bu noktada onu yanlışla düşüren şey, formüle ettiği anlam ya da bu anlamın gösterdiğinden (medlulünden) kaynaklanmaktadır. Adına kavram da diyebileceğimiz anlam, kelimelerin gösterdiği (delalet ettiği) varlıkların (göndergelerin) niteliklerinin zihinde düzenlenmiş halidir. Zihinde

¹ Eflatun, *Kratalyos*, çev.: Mehmet Karasan, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, s. 60, 61.

düzenlenen anlamların bir kısmı, gösterdikleri nesnenin özüne ait olan niteliklerken bir kısmı özüne ait olmayan niteliklerdir. Eşyanın özüne ait olan anlamlar, eşyanın yapıcı unsurları olarak ondan ayrılmayan niteliklerdir. Onlar düşünüldüğü zaman ait oldukları şey de zihinde hazır olur. Öze ait olmayan nitelikler ise düşünüldüğünde ya ait oldukları şey zihinde hazır olmaz ya da ait oldukları şeyle birlikte başka şeyleri de çağırır.

Bazen de bir anlam eşyada olmadığı halde hafızada bulunan bir başka anlamdan dolayı eşyaya bizzat zihin tarafından verilebilir. Vehim yetisi, nesnelere özüne ait olmayan nitelikleri, ilintilerinden dolayı onlara verebilir. Örneğin, varlıklarda olmasa da iyi-kötü gibi nitelikler, vehim yetisi tarafından onlarla ilişkilendirilebilir.² Bu noktada düşünceyi yanlış düşüren şey, anlamın zihindeki tertibidir. Tertip eşyanın gerçekliğine uygun olmazsa bu da vehim olmaktadır. Düşünceyi yanlış düşüren son noktaysa, onu içerisinde formüle eden dildir. Yapısı gereği çok anlamlı olan dil, düşünce için sayısız karanlık noktalar oluşturmaktadır.

O halde düşünceyi yanlış düşüren üç temel noktadan bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi varlık olmaya layık olmayan şey, ikincisi varlığın niteliklerinin zihinde yanlış tertip edilmesi, üçüncüsü ise düşünceyi içerisinde formüle eden dilin, yapısı gereği çok anlamlı olmasıdır.

II. Düşüncenin Karanlık Noktaları

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, düşüncenin varlıkta, zihinde ve dilde olmak üzere üç dayanak noktası bulunmaktadır. Bu noktalar hem düşünce için bir dayanak noktası hem de karanlık nokta durumundadır. Düşüncenin varlıktaki karanlık noktası, konusunu belirlerken (varlığın tertibinde), zihindeki karanlık noktası anlamın düzenlenmesinde, dildeki karanlık nokta ise düşüncenin bir dille formüle edilmesinde ortaya çıkmaktadır.

İbn-i Sina der ki, düşünceyi kelimelerden başka bir yolla bildirmek mümkün olsaydı o zaman düşüncenin dile ihtiyacı olmazdı. Ancak anlamlarla birlikte, kelimeler düşünülmedikçe anlamları düzenlemek etmek mümkün olmadığından, hatta nerdeyse düşünme zihninin düşünülen kelimelerden yardım almasından

² Ali Durusoy, "İbn-i Sina'da Vehim Kavramı", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 25, s. 127.

ibaret olduğundan, düşünceyi tertip eden mantık kelimelerle ilgilenmek zorunda kalmıştır.³

İbn-i Sina'nın ifadesiyle kendisini ortaya koymak, kısmen de kendisini oluşturmak için dile ihtiyaç duyan düşünce, aynı zamanda kendisini dilin karanlık noktalarından da korumak durumundadır. Bu nedenle yine İbn-i Sina'nın ifadesiyle düşünce, kendisini temel yapısı itibariyle uyuşumsuz olan, toplumdan topluma değişen dile dayandırmamalıdır.⁴ Çünkü dil içerisinde çok anlamlılığı barındıran bir yapı olarak düşünce için güvenilir bir dayanak olmaktan uzaktır. Bu nedenle düşüncenin temel dayanak noktası, öncelikle varlık ya da varlık olmaya layık olan varlıkla bu varlığın soyut niteliklerini düzenleyen zihin olmalıdır.

Varlık olmaya layık olan, ya da hayali olmayan varlık nedir? Düşünce tarihinin, neredeyse tamamen bu soruyu cevaplamaya yönelik çabalardan ibaret olduğu söylenebilir. Varlık olmaya layık varlıktan bahseden Eflatun, böyle bir varlığı her türlü değişimden uzak bir şekilde idealar evreninde bulabilmişken, Aristoteles bu varlığı nesnelere içerisinde bulmuş, Wittgenstein ise bunu dünyaya resmine eşitlemiştir. Varlık olmaya layık olan ve düşünceyi yalnızca düşmekten koruyacak olan varlığı bulmaya yönelik bu tartışmalar, gerçeği bulmak adına çıktıkları yolda metafizik spekülasyonlar olarak kalmışlardır. Çünkü varlığı belirlemeye yönelen akıl, varlığın en üst kademesi olan genel varlık kategorisinde ve en alt kademesi olan tekillerde bilişsel gücünü neredeyse tamamen kaybetmektedir.

Bu anlamda, varlığın sayısız çeşitliliği içerisindeki bireyler, en gerçek şeyler olmalarına karşılık, düşünceden kaçmaktadırlar.⁵ Yani akıl onları denetlemekte ve kavramakta güçlük çekmektedir. Bireysel olanın bu durumuna benzer şekilde akıl, en genel cins olan genel varlık kategorisini de kavramakta güçlük çekmekte ve onun sınırlarını da belirleyememektedir. Bireysel olanın denetlemelemeziği ve en genel olanın kavranamazlığı karşısında, aklın varlığı kavramasını ve denetlemesini mümkün kılan orta sınıflardır (mutavassıtat). Bu nedenle tür, özellikle en son tür, orta sınıf olarak, akıl için merkezî unsur durumundadır.⁶ Bundan do-

³ İbn-i Sina, *Şifa-İbare*, s. 21.

⁴ İbn-i Sina, *İşarat*, s. 131.

⁵ William Dawid Ross, *Aristoteles*, Çev.: Ahmet Arslan, İzmir 1993, s. 32.

⁶ William Dawid Ross, *age*, s. 32.

layı varlığı kavramak isteyen akıl, önce onu türlere ayırmak, sonra bu türe göre varlığı sınırlayacak cins ve onu bu cins içerisinde diğer türlerden ayıracak ayrımları belirlemek durumundadır.

O halde varlık olmaya layık olan varlık, aklın sınırları içerisine girebilen, tasnif edilebilen ve niteliklerine ayrıştırılabilen mürekkep varlıklardır.

Temel amacı düşünceyi yanlıştan korumak olan mantık ilmi, varlığı sınıflamak, anlamı düzenlemek ve dile düzen vermek durumundadır. Mantık ilmi, bu amaca yönelik olarak varlıktan düşünceye oradan da dile kadar bir takım ilkeler koymaktadır. Bu ilkeleri şöyle kategorize edebiliriz:

Varlığı doğal düzenine uygun bir şekilde sınıflamak, yani cinsini, türünü ve ayrımını belirlemek; bu belirlemede orta türü bularak düşüncenin merkezine, aşağı tür ve yüksek cinsi saptayarak düşüncenin dışına koymaktır.

Eşyadan soyutlanarak zihne aktarılan nitelikleri yine bu düzene uygun bir şekilde zihinde düzenlemek, yani kavramlaştırmak, hayal ve vehme düşmemektir.

Zihinde düzenlenen bu düşüncelere dilde uygun kelimeler bulmak, yani kelimelerin delalet çerçevelerini belirlemek, gerektirici ya da içlemsel değil tam delaletle delalet eden kelimeleri belirlemektir.

Bu kelimelerden tam doğru tanımlar ve nesnel yargılar oluşturmak, yani tam özsel tanıma ve kesin-zorunlu-doğru (yakini) yargılara ulaşmaktır.

Bu yargılardan genel-zorunlu-doğru sonuçlara ulaşmak için kıyasın tertibini doğru yapmak, bu konuda galata düşmemektir.

Bu beş maddeden ilki, düşüncenin varlıkta düşebileceği karanlık noktaları ortadan kaldırmaya, ikincisi zihindeki karanlık noktaları aydınlatmaya, üçüncü, dördüncü ve beşincisi ise dildeki karanlık noktaları gidermeye yönelik çabalardır.

III. Düşüncenin Zihindeki Karanlık Noktaları

Düşüncenin yanlışla düşmemesi için konulan bu kurallardan birincisi, yani varlığın belirlenmesi, mantıktan ziyade metafiziğin konusudur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi akıl, varlığı belirlemeye çalışırken gerçek (reel) olandan uzaklaşarak metafizik spekülasyonlara düşmektedir. Bu nedenle akıl, düşünceyi oluştururken

çoğunlukla nesnelere bizzat kendilerinden değil onların niteliklerini temsil eden kavramlardan ya da onların dildeki etiketleri olan adlarından hareket etmek durumunda kalmıştır. Bu nedenle mantık ilmi, kanunlarını hem kavramı oluşturan zihne hem de kavramın ifade edildiği dile uygulayarak düşünceyi zihinde ve dilde yanlışla düşmekten korumaya çalışmaktadır.

Düşünceyi oluşturan zihni yanlışla düşmekten kurtaracak olan mantık ilmi, tasavvurat ve tasdik olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Tasavvurat, eşyanın niteliklerini doğal düzenine uygun bir şekilde zihinde düzenlemek olan kavramlaştırma, bu kavramlara dilde uygun lafızlar bulmak demek olan delaletül elfaz, bu lafızlarla eşyanın doğal düzenine uygun bir şekilde tanımlar oluşturmak demek olan tanım konusundan oluşmaktadır.

Tasdikat ise iki terimi bir birine bağlayarak belli bir yargıda bulunmak demek olan önerme ile bu önermelerin düzenlenmesinden belli bir sonuca ulaşmak demek olan kıyastan ibarettir.

Mantık ilminin kuralları çerçevesinde bir düşünce oluşturmak ya da düşünceyi oluşturan zihnin, kavramdan terime oradan da akıl yürütmelere kadar yanlışla düşmemesi için genel hatlarıyla nelere dikkat etmesi gerekmektedir?

Bunun için evrende bir canlı olan “insan” örneği üzerinden başlayacak olursak şöyle bir seyir izlememiz gerekmektedir: Önce insan denilen varlığı kendi tabii düzeni içerisinde tertip etmek durumundayız. Yani onun varlık hiyerarşisi içerisindeki yerini, ya da cins ve türünü belirlemek de dediğimiz, doğal düzenlemeyi (tabii tertibi) yapmak gerekmektedir. Böylece düşünceye konu olabilecek tümel varlık olarak insan türü ortaya çıkacaktır.

Sonra onun niteliklerini zihinde düzenlemek, ya da özsel ve ilineksel niteliklerini belirleyerek, zihni düzenlemeyi yapmak gerekmektedir. Örneğin, insan türünün özsel niteliği, kaplamına giren tüm fertlerde var olan, onun dışında başka canlılarda olmayan, belli bir zamanda değil sürekli olan bir nitelik olmasıdır. Bu niteliği bulmak için insan türüne ait bütün niteliklerin, zihnin kanunlarına göre belirlenmesi gerekmektedir. Örneğin, zihin bazen muhayyilede oluşan nitelikleri varlıklara vererek, temel niteliği cansızlık ve katılık olan “taş”ı, “konuşan canlı” yapabilir. Ya da bir şeyin aslında olmayan bir niteliği vehimle ona verebilir. Örneğin taşa korku niteliğini verebilir. Bu anlamda varlığın özsel

niteliklerini ilineksel olandan ayırmak, onu hayal ve vehmin karanlığından kurtarmak demektir.

Üçüncü aşamada, zihinde tertip edilen anlama ya da kavrama uygun dilsel etiket bulmak, yani bir anlam bir kelimeye bir kelime bir anlama karşılık gelecek şekilde anlamı isimlendirmek (tesmiyetü'l meani). Bu isimlendirme, zihinde oluşturulan kavramı ifade edecek dilsel etiketin, sadece söz konusu kavrama delalet etmesi, onunla birlikte başka bir anlamı gerektirmemesi ve çağrıştırmamasıdır. Örneğin, insan terimi “konuşan hayvan” a tam olarak delalet ederken başka bir anlamı ne gerektirmekte ne de çağrıştırmaktadır. Buna karşılık, insan teriminin “yürüyen canlı” kavramına delalet etmesi, insanla birlikte diğer yürüyen canlıları da gerektirmektedir. Bunun gibi insan terimi, “sanata yetenekli hayvan” kavramına delalet ederse, onunla birlikte anlamları da çağrıştıracaktır. Bu durumda “insan” teriminin gösterdiği şey (medlulü) “konuşan canlı” olmak durumundadır.

Düşüncenin oluşum seyrine baktığımızda onun ortak duyum (hiss-i müşterek) aşamasından başlayıp, hayal ve vehim aşamasından geçerek müfekkirede son bulduğunu görürüz.⁷ Düşüncenin tam anlamıyla oluşabilmesi ya da yanlış düşmekten kurtulabilmesi için hayal ve vehim aşamalarını geçmesi gerekmektedir. Düşünce, oluşum sürecinde, bazen **hayalde** bazen de **vehimde** kalarak yanlış düşmektedir. Bu anlamda hayal ve vehim düşüncenin karanlık noktaları durumundadır. Bu nedenle hem tasavvurda hem de tasdikte kavramla hayal ve vehmi bir birinden ayırmak gerekmektedir. Çünkü hayal, duyumsanan şeyin duylarla ilişkisi kesildikten sonra oluşan tekil imaj olup ilgili olduğu şeyin maddi suretinden henüz soyutlanmamıştır.⁸ Bu nedenle hayaldeki bir imaj diğer bir imajla karışabilir. Örneğin hayaldeki tekil insan sureti, diğer insanlardan tamamen farklı bir resim haline dönüşebilir Bu nedenle muhayyilede oluşan bir insan imajı uçan kuş ya da yüzen balık niteliği ile beraber düşünülebilir. Örneğin bir kadın muhayyilede kanatlı bir melek olabileceği gibi, yüzen balık da olabilmektedir. Çünkü hayalleri oluşturan muhayyile yetisi, nesnelere ortak niteliklerini değil, onların hayalde temsil edilen resimlerinin duygular üzerindeki izlenimlerini işle-

⁷ Ali Durusoy, *agm*. S 127.

⁸ Gazali, *Mi'yarü'l İlm fi'l Mantık*, thk.: Ahmet Şemsüddin, Dar'ül Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1990, s. 3, 91.

mektedir. Bu yeti, algılanan şeyler üzerinde etkin bir rol oynadığında, algılanan nesnenin şekil ya da biçimi duyu organlarının algıladığında daha farklı bir biçimde ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda tuhaf ve acayip şeyler tasavvur edilebilmekte ve bunlar birbirine bağlanabilmektedir. Örneğin, bir taş konuşan bir tavşan ya da yedi başlı ejderha olabilmekte, halı imgesi ile uçma niteliği bir araya getirilerek “uçan halı” imgesi kurulabilmektedir. Bu ise düşünceye önemli bir karanlık nokta oluşturmaktadır.

Vehim ise düşünceyi yanlışla düşürme açısından, hayalden bir adım daha ileridir. Ancak burada da tümel değil tekil eşyaya ait soyut netlikler söz konusudur. Bu soyut nitelikler, tekil şeylerin maddi suretinde ortaya çıkmasına rağmen özleri itibariyle tekil şeyin maddesinden ayırırlar. Yani maddi olmadığı halde eşyanın maddesinde bulunan ve doğrudan doğruya duyular tarafından algılanamayan soyut anlamlardır. Bu şekliyle, bir açıdan aklın eşyadan soyutladığı anlamlara ya da kavramlara benzeyen vehim, anlamı özsel ve ilineksel olarak ayırtmadığı, hayal ve hafıza gücüne dayandığı için ondan oldukça farklıdır. Örneğin bir hayvan kendisi için zararlı olan bir şeyin suretini ikinci kez görünce birinci surete benzediğinden dolayı, ondan hemen kaçmaktadır.⁹ Bu şekilde her hangi bir niteliği bir şeye vermek, tekil suretlerle bitişik halde bulunan ve tümelletirilemeyen bir anlamı o surete benzeyen her şeyle ilişkilendirmektir. Örneğin belli bir nitelik ya da belli bir şekildeki tekil insandan zarar gören birinin, bu şekildeki tüm insanları zararlı ve tehlikeli olarak kabul ederek onlardan kaçması vehim cinsinden bir zihni işlem sonucunda olmaktadır. Bu tür zihni işlemlerde zihinde oluşturulan düşünce, bir yandan belli bir şekilde zaman ve mekanda olan tekil eşya ile ilişkiliyken diğer yandan bu tekil şeyden soyutlanarak benzetme yoluyla söz konusu tekil şeye benzeyen diğer şeylere de verilmektedir. Bu durumda karşımıza düşünce açısından iki karanlık nokta çıkmaktadır. Birincisi, üzerinde yargıda bulunan tekil şeyin gerçekliğine ait olmayan bir niteliği, akıl tarafından tümelletirilmeden, özsel olan ilineksel olandan ayırtılmadan bir anlam oluşturulmakta ve böylece zihin, düşünce eyleminde yanlışla düşmektedir. İkincisi ise söz konusu anlam, aklın birleştirme ve ayırttırma gücü ile değil muhayyilenin benzetme gücü ile oluşturulduğu için duygularla ilişkili olarak gelişmekte, giderek kırıl-

⁹ Ali Durusoy, *agm*, s. 128, 129.

maz bir önyargı oluşturmaktadır. Böylece vehim aklın birleştirme ve ayırıştırma gücünün önüne geçerek, bir çeşit akıl tutulması oluşturmakta ve zihni düşünce eyleminde sürekli yanlışla düşürmektedir.

Vehimdeki bu durumu bir örnekle açarsak şöyle diyebiliriz: Örneğin balın sarı oluşunu, balgamin sarılığına benzeterek, baldan tiksilmek bir çeşit vehimdir. Bu örnekte düşünceyi yanlışla düşüren noktalar şunlardır. Birincisi balın özsel niteliği olmayan sarı olma niteliği onun özsel niteliği yerine konulmuştur. İkincisi bu nitelik bal cinsi içerisine girmeyen ancak ona benzeyen diğer şeylere de verilmiştir. Üçüncüsü benzetme yoluyla oluşturulan bu düşünce duyguları tahrik ederek akli devre dışı bırakmaktadır. Bu şekilde oluşan düşünceler, şeylerin özsel ayrımı ve cinsi belirlenmeden oluştuğu için, onların ilineksel nitelikleri üzerine kurulmaktadır. Bu da akli içerisinden çıkılması zor bir karanlığa düşürmektedir.

IV. Düşüncenin Dildeki Karanlık Noktaları

Zihinde mantık kurallarına göre belirlenen ve sınırları çizilen kavramlar dilde uygun terimlere bağlandığında, karşımıza çıkan ilk sorun, dildeki kelimelerin çok anlamlılığıdır. Dildeki bu çok anlamlılık, edebiyat ve şiir için bir çeşit imkan iken mantık ilminin kanunlarına göre oluşmuş düşünce için karanlık nokta durumundadır.

Bu nedenle mantık, kendi kanunlarıyla oluşmuş düşüncenin dilde formüle edilebilmesi için önce dildeki kelimeleri delalet ettikleri anlama göre sınıflandırmak durumundadır. Böyle bir sınıflama yapıldığında, kelimeler anlama tam, içlemsel ve gerektirici delaletle delalet eden kelimeler olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.

Bu delalet çeşitleri tam delalet (**mutabık** delalet), içlemsel delalet (**tazammuni** delalet) ve gerektirici delalettir (**iltizami** delalet). Tam delalet, insan teriminin konuşan hayvana delalet etmesi, içlemsel delalet insan teriminin hayvan ve konuşana ayrı ayrı delalet etmesidir. Gerektirici delalet ise yaratılanın yaratana, babanın oğluna, çatının duvara delaletidir.¹⁰

¹⁰ İbn-i Sina, *Mantıkü'l Meşrkiyyin*, Mektebetü Ayetullah el-Uzma el-Ma'raşi en'Necefî el-Maraşi, İran, 1405h, s. 14.

Bu üç delalet çeşidi bazı durumlarda bir birine karışabilmekte, zihinde düzenlenen anlam dilin kelimelerinde tekrar dağılabilmektedir. Örneğin, “insan” terimi öncelikle “konuşan hayvan” kavramına tam delaletle delalet ederken bu anlama aynı zamanda bir başka anlam da eşlik etmektedir. Bu anlamda tam delaletle içlemsel delalet arasında belli ortaklıklar oluşmaktadır. Bu ortaklık, her iki delalet çeşidinin de bir şeyin gerçekliğinin dışındakine değil içine delalet etmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde içlemsel delaletle gerektirici delaletin de ortak yönleri vardır ve bu iki delalet birbirini gerektirmektedir.¹¹ Bu nedenle zihin, bazen söz konusu birinci anlama eşlik eden ikinci anlama da geçebilmektedir.

Bu üç delalet çeşidi arasında, tam delaletin içlemsel delaletle kesiştiği nokta, insan terimine tam olarak delalet eden “konuşan hayvan”ın hayvan olma niteliğinin içlemsel delaletle kesişmesinden dolayıdır. İçlemsel delaletle gerektirici delaletin kesiştiği noktada ise “hayvan” olma niteliğinin içerisinde insan için gerektirici nitelik durumunda olan bir takım özelliklerin de bulunmasıdır. Tam delaletle ortaya konulan anlam, delalet ettiği ismin aynı zamanda özsel tanımını olduğuna göre, bu tanımda söz konusu ismin yakın cinsi ile yakın ayrımı bulunmaktadır. Üç delalet çeşidi arasındaki karışma ise tam delaletteki cins unsurunu ifade eden nitelikten kaynaklanmaktadır.

Örneğin “insan” için “konuşan hayvandır” dediğimizde, tek başına hayvan niteliği onun yakın cinsini, konuşma ise yakın ayrımını oluşturmaktadır. Hayvan olma niteliği, insan için iki ayaklı olma, iradesiyle hareket etme, büyüme ve beslenme niteliklerini de içermektedir. Bu durum, zihnin bu nitelikler üzerinden insanı başka hayvanlarla karıştırmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı mantık ilmi, bir varlığı sadece cinsi ya da sadece ayrımıyla tanımlamayı uygun görmemiştir. Tanımdaki yakın ayrım, zihnin cinsi ifade eden terim üzerinden başka anlamlara kaymasını önlemektedir.

Gerektirici delaletle içlemsel delaletin karıştıkları nokta ise, örneğin, insana içlemsel delaletle delalet eden “hayvan” niteliğinin onun iki ayaklı olmasını, “akıllı” olmasının sanata kabiliyetli olmasını da gerektirmesidir. Buradaki birinci durum, insanın iki ayaklı diğer hayvanlarla karıştırma ihtimali doğururken, ikinci

¹¹ İbn-i Sina, *age* s. 14.

durum bir kısım insanda bulunan bir niteliğin bütünü kapsaması ihtimaline neden olmaktadır. Bu nedenle mantık ilmi, dildeki kelimeleri anlamlara delaletleri açısından sınıflandırarak, karışması muhtemel noktalara da açıklık getirmiş ve kelimenin delalet ettiği anlam üzerinden zihnin yanlışa düşebileceği noktaları göstermiştir.

Bunun yanında dildeki kelimeler, anlamlara nispeti açısından eşanlamlı (müşterek), tam anlamlı (mutavati), eşesli (müte-radif) ve tekanlamlı (mütezayil-mütebayin) olabilirler.

Eşanlamlı kelimeler, tek kelimenin birçok anlama (şeye) nispet edilmesi ya da birçok anlamı içermesidir. Örneğin göz kelimesi, hem insanın görme organına hem de su kaynağına delalet etmektedir.

Tam anlamlı kelime, bir kelimenin kendi kaplamına giren tüm fertlere delalet etmesidir. Örneğin insan kelimesi, kaplamı içerirse giren Ali, Ahmet ve Ayşe gibi tüm fertlere delalet etmektedir.

Eşesli kelime, birçok kelimenin bir anlama delalet etmesidir. Örneğin gam ve keder kelimeleri üzüntüye delalet etmektedirler.

Tekanlamlı kelimeler ise bir kelimenin tekil bir anlama delalet etmesidir. Örneğin at kelimesi yalnız atın varlığın delalet ederken, altın kelimesi de yalnız altın madenine delalet etmektedir.¹² Bu iki kelime, delalet ettikleri anlam bakımından, birbirinden tamamen ayrı kelimeler olarak birbirlerinin anlam alanına girmezler. Örneğin, at için “at altındır” diyemeyeceğimiz gibi, altın için “altın attır” da diyemeyiz.

Mantık ilmi, düşüncenin yanlışa düşmemesi için düşüncenin dilde formüle edilmesinde, yalnız tam anlamlı kelimeleri kullanması gerektiğini bildirmektedir. Bu noktada diyebiliriz ki, mantık ilminin kanunlarına göre oluşmuş düşünceyi dilde yanlışa düşüren kelimeler, eşesli ve eşanlamlı kelimelerdir. Bu nedenle söz konusu kelimeler ilimlerde kullanılmamaktadır.

Bilindiği gibi, mantık ilmi bütün düşüncelerle değil çıkarsamacı düşüncelerle, bütün kelimelerle değil tanımı oluşturan terimlerle ve önermeyi oluşturan konu ve yüklemle, bütün cümlelerle değil kesin yargı bildiren cümlelerle ilgilenmektedir. Bu an-

¹² Gazali, *age*, s. 52, 53.

lamda mantık ilminin dilde aradığı terimler, önermenin unsurları olan konu ve yüklem karşılık gelebilecek kelimelerdir.

Önermenin birincil unsuru olan konu, kavramsal boyutta varlıkların zihindeki izleri olan öze karşılık gelmektedir. Mantık ilmi açısından öz, temel bir dayanak noktası olarak mutlak ve ilktir. Öz kategorisi hem ontolojik sahada zihnin dayanak noktası ve gerçeğin bilgisini sağlayan şey, hem de mantık sahasında tanımını mümkün kılan ve düşüncenin dilde formüle edilmesini sağlayan temel unsur durumundadır.¹³ Dilbilimin fiil dediği yüklemeler, hem bir nesnenin ferdi yanlarını (ilineklerini) ifade eden ikincil özlerdir -ki bu anlamda onlar isimdir -, hem de düşüncenin dil ile ifadesini mümkün kılan şeylerdir. Bu yüzden fiiller sadece yüklem değil aynı zamanda **bağa** da (copula) delalet ederler.¹⁴

Kavramsal boyutta varlıkların zihindeki izi olan konu, uzlaşıyla (vaz' ile) delalet eden kelime olup, zamana delalet etmeksizin fertlere tam delaletle (tavatui delaletle) delalet eden soyut (mücerret) isimdir. Anlamın zamandan soyutlanmış olması ise üç zamandan birine delalet etmemesidir.¹⁵

Bilindiği gibi önerme, doğru veya yanlış olabilen ya da zihne doğru ve yanlış gibi iki ihtimal sunabilen cümledir. İbn-i Sina'ya göre, bu şekildeki bir önermenin, doğru ve yanlış gibi iki ihtimali ortaya koyabilmesi için üç şart gereklidir. Bunlardan birincisi, önermedeki konu ve yüklem tek anlamlı olması, konu ve yüklemdeki maksadın yöneldiği şeyin aynen korunmuş olmasıdır. Örneğin, derisinin siyahlığı kastedilerek, "Habeşli siyahtır" ve "Habeşli siyah değildir" denildiğinde aynı kastın korunması, olumsuz durumda, Habeşlinin derisi değil de etinin kastedildiğinin söylenmemesidir. İkincisi, olumlama ve olumsuzlamadaki anlamlardan birinde bilkuvve alındığında diğesinde de bilkuvve alınmasıdır. Örneğin, bir kimse bilfiil sarhoşluk vericiyi kastederek, "sarhoşluk verici şey haramdır" dedikten sonra, diğer birisi doğasında sarhoşluk verici niteliği olduğu halde henüz sarhoşluk vermeyen (bilkuvve sarhoşluk verici) şeyi kastederek, "sarhoşluk verici şey haram değildir" denilirse, bu önermede tekabül yoktur, yani doğru yanlış gibi iki ihtimali ortaya koymaz. Üçüncü olarak

¹³ Mübahat Türker-Küyel, *Aristoteles ve Farabî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri*, DTCF.Yayımları, Ankara 1989, s. 112.

¹⁴ Küyel, *age*, 38.

¹⁵ İbn-i Sina, *Şifa-İbare*, thk.: Muhsin Mehdi, tsz., s. 7.

eğer bir mekan varsa mekanın, zaman varsa zamanın; kip, bakış açısı ve görelilik varsa bunlarında ortaya konulması gerekir. Örneğim “üç yarıdır” denilirken altının yarısı olduğu, “üç yarı değildir” denilirken on sayısının yarısı değildir şekline olmamalıdır.¹⁶

Ayrıca önermeyi oluşturan terkinin, zihinde olana özsel olarak delalet etmesi gerekmektedir ki, asıl önerme de budur. Zihinde düzenlenen anlama özsel olarak delalet etmeyen cümlelerin doğru ve yanlış olması, özüne ait bir durum olmayıp muhataptan umulan bir şeye delalet etmesi nedeniyledir. Böyle bir cümle ise anlamda zihne doğru ve yanlış gibi iki ihtimal sunmamaktadır. Bu nedenle zihne doğru ve yanlış gibi iki ihtimal sunan cümle, zihindeki bizzat delalet eden cümledir. Bunun dışındakilerse temenni, hayret ve soru gibi cümlelerdir ki, bunlar zihinde olana bizzat delalet etmemektedir. Böyle önermeler, mantık ilminin kanunlarına göre oluşmuş düşünceyi formüle etmekten uzak olduğu için burhanda değil edebiyatta kullanılmaktadır. Bu nedenle söz konusu cümleleri mantık öngördüğü düşünceyi temsil eden burhanın kanunlarına göre değil de şiir ve hitabet kanunları ile incelemek gerekmektedir.¹⁷

Örneğin, eşsesli ve eşanlamı isimler, aynı zamanda nesnelere zihindeki izi olan önermenin konusunu oluşturamazlar. “Yüz sarıdır” şeklindeki bir cümlede, “yüz” kelimesi hem insanın yüzüne hem de paraya delalet ettiği için kesin yargıyı ortaya koyamaz. Yine “yüz karadır” dediğimizde, bu önermede konuya karşılık gelen “yüz” kelimesi eşsesli, yükleme karşılık gelen “karadır” kelimesi de eşanlamı olduğu için bu cümle tam anlamıyla bir önerme olamaz. Bu yapıdaki bir önerme, anlam açısından kesin yargı ortaya koymadığı için mantık ilminin kurallarına göre oluşturulmuş düşünceyi yanlışla düşürebilmektedir.

Ayrıca, türemiş isimler, asıl anlamlarının yanında ikinci bir anlama da delalet ettikleri için önermenin konusunu oluşturamazlar. Örneğin ilim kelimesi, sadece ilme delalet ederken, bundan türeyen alim kelimesi, hem alime (bilene) hem de ilme delalet etmektedir. Bu nedenle, türemiş olan alim ismi tek bir anlama delalet etmediği için önermenin konusu olmaya layık değil-

¹⁶ İbn-i Sina, *age*, s. 43, 44.

¹⁷ İbn-i Sina, *age*, s. 30, 31.

dir.¹⁸ Bunun gibi, “katil” ismi de türemiş isim olduğu için hem öldürene hem de öldürme eylemine delalet etmektedir. Bu ve bunun gibi isimler, nesnelere zihindeki izi olan öze delalet etmedikleri için tam anlamıyla konu olamamaktadırlar.

Bunun yanında önermeyi oluşturan konu ile yüklem kavramsal ilişkilerinin de belirlenmesi ve belli kurallara oturtulması gerekmektedir. Örneğin birbirine zıt olan “taş” ile “canlı” terimlerini bir bağla bağlayarak “taş canlıdır” biçiminde bir önerme yaparsak, biçim açısından önerme olabilir ancak anlam açısından olmaz. Bunun yanında çok genel olan bir konuya ondan çok özel olan bir yüklemi yüklersek bu önerme de anlam bakımından sorunlu olmaktadır. Örneğin “insan doktordur” biçimindeki önerme, daha genel olan insan teriminin kapsamı, ondan çok özel olan “doktordur” yüklemiyle büyük oranda boşaltılmaktadır.

Aynı şekilde özel olan bir konuya daha genel olanı yüklem yapamayız. Örneğin “insan cisimdir” dediğimizde, özel olan insan terimi, ondan daha genel olan “cisimdir” yüklemi içerisinde kaybolabilir. Bu genel yüklem insan için “konuşan hayvan” olma niteliğinden başka anlamları da çağrıştırabilir.

Genel olanı özel olana yüklem yapmak, bir bütünün belli bir kısmını inceledikten sonra onun tümü hakkında yargıda bulunmak anlamına gelen tümevarımsal yargılara benzemektedir. Bu durumda da konu yerine konulan terimin kapsamının bir kısmı incelendiği halde yargı tümü üzerine verilmektedir. Kuşların bir kısmı incelendiği için “uçucudur” yüklemi, gerçekte konudan daha geneldir. Bunun gibi, hayvanların belli bir kısmını inceledikten sonra “bütün hayvanlar evrimsel olarak gelişir” demek çok özel olan bir yüklemi ondan daha genel olan konuya yüklemektir. Bu şekildeki önermelerde de yüklem konuyu bütün kapsamıyla içermediği için anlam açısından kesin yargı olmamaktadır. Bu nedenle tümevarım bilimsel tümevarım ve tam tümevarım olarak ikiye ayrılmış, tam tümevarım, yani bir türün bütün fertlerini inceleyerek türün bütünü hakkında hüküm vermek, gerçekte mümkün olmadığı için kullanılmamıştır. Bunun yerine, sonuçları kesin olmayan eksik tümevarım bilimsel tümevarım olarak bilimlerin temelini oluşturmuştur.

¹⁸ Gazali, *Maksadü'l Esna fi Esmailahi'l Hüsna*, el-Caffan el-Cabi, Kıbrıs 1987, s. 31, 32.

Mantık ilmi, öncelikle düşüncenin içeriği ile değil, biçimiyle ilgilenen bir ilimdir. Bu anlamda onun öncelikli hedefi, önermelerin içeriği ile değil biçimiyle ilgilenmektir. Ancak birer akıl yürütme çeşidi olan beş sanat konusunda, söz konusu akıl yürütmelerde kullanılan önermeler, içerikleri açısından incelenmektedir. Buna göre, iki terimin bir birine bağlandığı her cümle kesin yargı bildirmekte ve bu anlamda önerme sayılmaktadır. Ancak bu önermelere içerikleri açısından baktığımızda doğruluk değerleri farklılaşmaktadır. Örneğin, “bal zehirli bir kusmuktur” cümlesi, biçim açısından kesin yargı bildirmektedir. Ya da “güzel söz söylemek sanattır” gibi cümleler, biçim açısından önerme oldukları halde zihinde olana özsel olarak delalet etmemekte, anlam açısından zihne kesin olarak doğru ve yanlış gibi iki ihtimal sunmamaktadırlar.

Örneğin birisi, “İstanbul Türkiye’nin başkentidir” diye bir yargı ortaya koyduktan sonra bu yargı konusuna uygun olmadığı halde yargının doğruluğunda direnebilir. Bunun gibi, “şarap bir hayat suyudur” yargısında bulunduktan sonra bu yargının doğruluğunu bir otoriteye dayandırabilir. Bütün bunlar mantık açısından doğru değildir. Çünkü birinci önerme, iki katlı bilgisizlik anlamında cehl-i mürekkep, ikincisi ise taklittir. Her iki önerme de mantık ilmi açısından doğruluk değeri taşımamaktadır.

Düşüncenin dildeki karanlık noktalarını oluşturan bu cümleler, genelde indirgemeci ideolojik yargılarda kullanılmakta ve zihinler yanlış yönlendirilmektedir. Bu gibi önermeler biçim açısından kesin yargı bildirirse de anlam açısından sorunlu yargılardır. Çünkü söz konusu önermelerde ne konu varlığın özüne delalet etmekte, ne de yüklem konunun gerçekliğine giren bir niteliği ortaya koymaktadır. Mantık ilmi bu ve bunun gibi önermeleri de sınıflayarak, sadece biçimi değil içeriği-maddesi açısından da doğru olan önermeleri ayırmaktadır. Buna göre önermeler, kesin-doğru (yakın), zan, taklit ve cehli mürekkep olan önermeler olmak üzere dörde ayrılmaktadır.

Zannî olan ya da doğruluğu kesin olamayan önermeler, kesin-doğru olmadıkları baştan belli olduğu için düşünce açısından sorun olmamaktadır. Ancak cehl-i mürekkep denilen önermeler, yargı konusuna uygun olmadığı halde doğru olarak kabul edildikleri için iki katlı bilgisizliği ortaya koymaktadırlar. Taklit türünden olan önermelerde ise doğruluk otoritenin kabulüne bağlı olduğu için otorite kavramının tanımına göre, söz konusu öner-

menin sorunları da değişmektedir. Eğer otorite, mutlak otorite olarak tanımlanır ve öyle kabul edilirse, doğru adına her şey donabilir. Ancak otorite mutlak değil de şarta bağlı bir otoriteyse sorunlar belli oranda düşebilir. Örneğin bir alanda ortaya konulan önerme yalnız söz konusu alanı bağlar, başka alanlara indirgenmez ve tarihin üzerine çıkarılarak evrenselleştirilmezse bir sorun olmaz. Nitekim bu gün her alanın sorunları, o alanın uzmanlarına güvenilerek çözümlenmektedir.

Düşüncenin dildeki yanlışlarından birisi de önermelerden oluşacak kıyasın terkinin yanlış yapılmasıdır. Önerme olduğu gibi, kıyasta sadece biçim açısından ele alındığında, öncüller ve sonucun varlığına dikkat edilmekte içeriği dikkate alınmamaktadır. Çünkü kıyas bazen ulaşılan sonuç göz önüne alınmaksızın sadece bu sonuca nasıl ulaşılacağı açısından tertip edilirken, bazen de doğuracağı sonuç açısından tertip edilmektedir. Kıyasın birinci bakımdan tertibi biçimsel tertip, ikinci bakımdan tertibi içeriksel tertiptir.

Bu durumda karşımıza dört çeşit kıyas çıkmaktadır. Birincisi, biçim bakımından doğru içerik bakımından yanlış, ikincisi biçim bakımından yanlış içerik bakımından doğru, üçüncüsü hem içerik hem biçim bakımından doğru, dördüncüsü hem içerik hem de biçim bakımından yanlış olan kıyastır. Kıyasta, biçim yönünden olan yanlışlık, onun kiplik nicelik ve nitelik gibi şartlarından birinin bulunmamasından kaynaklanmaktadır.¹⁹ Bunun yanında kıyasta içerik yönünden de yanlışlar olabilmektedir. İçerik yanlışlıkları, öncüllerin yanlış tertibi ya da önermeyi oluşturan unsurların delalet ettikleri anlamlar açısından olur ki, baştan beri bu konu üzerinde durulmaktadır.

V. Sonuç

İnsan zihni, önce dış dünyada var olan bir varlığa yönelmekte, bu birinci yönelimle (intentio prima), söz konusu varlığın ontolojik konumun farkına varmaktadır. Bundan sonra ikinci yönelimle (intentio secunda) varlığın mahiyetini kavramakta, yani aslında ne olduğunun farkına varmaktadır. Birinci yönelim, varlığın doğal düzenine uygun tasnifini, ikinci yönelim bu tasnifle ortaya çıkan niteliklerin tertibini ortaya koymaktadır. Bu şekilde doğada

¹⁹ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2004, s. 262, 263.

tasnif edilerek sınırları çizilen, zihinde tertip edilerek kavranan şey için dilde etiket aranmaktadır.

Düşüncenin varlıktaki dayanak noktası orta türdür. Bunun dışında düşünceye konu olan şeyler ya zihnin kavrayamayacağı kadar geniş ya da yakalayamayacağı kadar küçüktür. Bu nedenle düşünce hem kavranamayacak kadar sınırları geniş varlıkta hem de yakalanamayacak kadar küçük varlıkta yalnızca düşmektedir.

Düşüncenin zihindeki karanlık noktaları varlığın niteliklerinin düzenlenmesinde ortaya çıkmaktadır ki, bu düzenleme mantık ilminin kanunlarına göre yapılmadığı zaman eşyanın özsel nitelikleri ile ilineksel nitelikleri karıştırılmakta, zihin bir şeyi kavramaya çalışırken onu başka varlıklarla karıştırmaktadır. Bunun yanında zihin muhayyile aracılığıyla eşyayı olduğundan farklı bir şekilde hayal edebilmekte, varlığı hayalinde farklı bir şekilde canlandırarak düşünceyi konusundan uzaklaştırmaktadır. Ayrıca zihin, vehim aracılığıyla, düşünceye konu ettiği varlığı gerçekliğinden uzak bir biçimde anlamlandırmakta ve bu anlamı duygularla besleyerek önyargıya dönüştürebilmektedir. Düşüncenin hem konusunun gerçekliğinden uzaklaştığı hem de önyargı ve saplantı haline dönüştüğü bu noktanın, düşüncenin en fazla kaydığı nokta olduğunu söyleyebiliriz.

Düşüncenin dilde yalnızca düştüğü noktalar zihinde tertip edilen anlamın dildeki etiketleri olan kelimelerin çok anlamlılığı nedeniyledir. Edebiyat ve şiir için bir çeşit imkan olan dildeki çok anlamlılık, düşüncenin nesnelliği açısından tam bir kara delik mesabesindedir.

Çünkü dil içerisindeki kelimelerin anlamları bir kelime bir anlama bir anlam bir kelimeye karşılık gelecek şekilde düzenlenmemiştir. Onda mecaz, teşbih, istiare ve epistemik dil gibi çok anlamlılığa kapı açan birçok unsur bulunmaktadır. Bu nedenle anlamın dilde nesnel bir şekilde formüle edilmesi için mantık ilminin, düşünceyi oluşturan zihin için koyduğu kuralların dil için de aynen konulması gerekmektedir.

Dilin çok anlamlılığının düşünceyi yalnızca düşürmemesi ya da düşüncenin gerçeğe uygun olması için onun konusu olan varlığa (varlığın ilkelerine) ve zihin ilkelerine uygun olması ve bu şekilde dilde formüle edilmesi gerekmektedir. Bu da varlıktan zihne oradan da dile kadar uzanan mantık ilkeleriyle mümkün olmak-

tadır. Bu kurallar düşünce için birer nesnel ölçüt olduğu gibi aynı zamanda birer erdemdir. Çünkü düşünceyi konusu ile çelişecek şekilde tasarlamak ya da konusuna uygun bir şekilde tasarlanan düşünceyi dil oyunları ile tekrar konusundan uzaklaştırmak, bir çeşit atlatmacadır. Bu nedenle mantık ilminin düşünce için koyduğu kurallar, düşünce geleneğimizde dilden davranışa hatta siyasete kadar her alana yayılmıştır. Örneğin Farabi, milletleri mutluluğa ulaştırabilecek ilkeleri şöyle sıralamıştır: Varlığın ilkeleri ya da varlığın ölçüleri olan ilk ilkeler, düşüncenin ölçüleri olan mantık ilkeleri, davranışlarımızın ilkeleri olan değer ölçüleri ve bu değer ölçülerine göre davranışlarımızın düzene sokulması anlamına gelen erdem.²⁰ Bunlardan ilk ikisi düşünce son ikisi değerle ilgilidir. Düşünceyle ilgili olan ilkelere uymak da erdem sayılarak, düşüncenin ilkelerine nazari erdemler, ahlakın ilkelerine ahlaki erdemler denilmiştir. Nazari erdemler düşüncenin temel ilkelerini, ahlaki erdemler davranışların temel ilkelerini oluşturmaktadır.

Bunun yanında dilin çok anlamlılığını bir imkan olarak kullanan edebiyatın bile mantık ilminin kurallarına uyması gerektiğini savunan edebiyatçılarımız olmuştur. Örneğin Namık Kemal, düşünceyi formüle eden edebiyatı, mantık ilminin öngördüğü düşünceyi formüle eden nefis-i natika olarak isimlendirerek şöyle demektedir: Bir milletin kuvve-i natikasını olan edebiyat, terbiye-i efkar ve tezhib-i ahlaka hizmet etmelidir. Esasen güzel yazmak güzel düşünmektir.²¹

²⁰ Farabi, *Mutluluğun Kazanılması*, çev.: Hanefi Özcan, Vadi Yayınları, Ankara 1999, s. 41.

²¹ Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 5, 6.

KAYNAKÇA

- Farabi, *Mutluluğun Kazanılması*, çev.: Hanefi Özcan, Vadi Yayınları, Ankara 1999.
- Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989.
- İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2004.
- İbn-i Sina, *Şifa-İbare*, thk.: Muhsin Mehdi, Darül Meşrik, Beyrut, tsz.
- Mübahat Türker-Küyel, *Aristoteles ve Farabi'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri*, DTCF. Yayınları, Ankara 1989.
- İbn-i Sina, *Mantıkü'l Meşrkiyyîn*, Mektebetü Ayetullah el-Uzma el-Ma'raşi en'Necefi el-Maraşi, İran, 1405h.
- Gazali, *Mi'yarü'l İlm fi'l Mantık*, thk.: Ahmet Şemsüddin, Darü'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Gazali, *Maksadü'l Esna fi Esmailahi'l Hüsnâ*, el-Caffan el-Cabi, Kıbrıs 1987.
- William Dawid Ross, *Aristoteles*, Çev.: Ahmet Arslan, İzmir 1993.
- Ali Durusoy, "İbn-i Sina'da Vehim Kavramı", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 25.
- Eflatun, *Kratalyos*, çev.: Mehmet Karasan, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.